

СПЕЦИФІКА СВИТОГЛЯДУ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО У ДИСКУРСІ СТРУКТУРНОГО ПСИХОАНАЛІЗУ

М.Б. Дем'янюк

У дискурсі інтерпретації топіки структурного психоаналізу приштимою вбачається можливість потрактування Реального як соціально-політичної, культурницької ситуації, що склалася на теренах України в добу Ренесансу; Уявного як поля діяльності письменників-полемістів, які у своїх творах викладали власне бачення перспектив розвитку українства, зокрема, щодо віросповідної свободи, збереження та примноження національного, традиційного; у ролі Символічного виступає «народ», «Русь», «Україна», що є ключовими символами культурного відродження другої половини XVI — першої половини XVII століть і не лише [8, с. 580-587].

Ж. Лакан наголошував на тому, що реальне структурується як мова. Мовним виявом прагнення до національної незалежності і є полемічна література, яка виразно відображає актуальні пошуки та тенденції того періоду. Бар'єр відчуженості, який є характерною рисою Реального, стає певною мірою подоланим шляхом входження у «порядок Уявного». Ця специфічна функція формується на «стадії дзеркала», коли відбувається первинна ідентифікація людського суб'єкта. В окреслений період самоідентифікація українського етносу набуває яскравого вираження й національно-стверджуюча домінанта звучить особливо виразно. Усвідомлюється цілісність, автономність, своєрідність своєї історії, культури, обстоюється теза про рівноправність «руського народу» поруч з литовським і польським. Тому Уявним упорядкованим образом, який є одиницею порядку Уявного і сприяє подальшому роз-

витку у напрямку осягнення цілого (усвідомлення цілісності власної культури, історії тощо), є полемічна література. Їй притаманні, виділені Лаканом, риси Уявного, а саме: (1) ідеальність (формує цілісну картину розвитку щодо національної ідентичності), (2) ілюзорність (бажана, але поки-що не досягнута незалежність чи то в соціально-політичній, чи то в духовній площині), (3) відчуженість (образ ще є здебільшого «зовнішнім» і розповсюдженим у середовищі інтелігенції та духовенства, які і були носіями Ренесансних ідей на даній території), (4) нормативність (потужний вплив на подальший розвиток українського народу). Н.В.Зборовська у праці «Психоаналіз і літературознавство» підкреслює, що

у відображенні образу людина впізнає себе іншою, ніж вона є, тут закладається основний людський вимір, що структуруватиме все фантастичне (уявлюване) життя особистості [5, с. 220].

Можна стверджувати, що в полемічній літературі закладено саме той вимір, який потужно вплинув на життя українства загалом.

Знаковим є і те, що на рівні Уявного домінує прагнення до визнання. Бажання визнання, боротьба за визнання власне української народності — лейтмотив доробку полемістів. Враховуючи складні соціально-політичні реалії тогочасного етнокультурного простору, вагомість православної церкви як осередку збереження національної ідентичності неможливо переоцінити. У фундаментальній праці «Історія української культури» наголошується:

Найвищою моральною цінністю для «руського» народу проголошувалася віросповідна свобода, тому боротьба за її забезпечення перетворилася на найпопулярніше й одночасно інтригуюче гасло для всього православного населення Речі Посполитої [10, с. 486].

З особливою силою, це спостерігаємо після укладення у 1596 році Берестейської церковної унії. Ця боротьба значною мірою посприяла стрімкому зростанню національної самосвідомості, та ще до унії після написання Петром Скаргою трактату «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем і про грецьке відступництво від цієї єдності» (1577), у середовищі православних діячів активізується антикатолицька діяльність, вираженням якої і є полемічна література. Адже вищевказана праця вкотре підкреслила: Реальне, як відсутність визнання «природного права» українського народу, і важливість Уявного, на рівні якого панує бажання визнання, що пронизує полемічну літературу кінця XVI — XVII століть. Загалом, перегляд уявлень про художнє слово є однією з характерних ознак зростання національної свідомості: «Воно

починає відігравати більшу роль у збереженні та плеканні паростків цієї свідомості, моделюючи водночас її основні риси» [10, с. 701]. Зазначимо, «моделювання» дещо співзвучне творенню уявного образу.

Видатним письменником-полемістом, який у подальшому став ченцем-аскетом Афонського монастиря, є Іван Вишенський. Його постать, як і в особистісному, так і в літературному планах, досить неоднозначна і породила чисельну низку інтерпретацій, іноді суперечливих, прикладом чому можуть слугувати праці І. Єрьоміна [3], М. Грушевського [6], Д. Чижевського [18], Г. Грабовича [4], І. Франка [17] та ін. І це цілком закономірно з огляду на протиставлення «Божого» і «земного», категоричне неприйняття усього, що пов'язане із Заходом: науки, філософії, культури. Таке ставлення обґрунтовувалося необхідністю боротьби з католицизмом і протестантизмом. Помітною також є і зненависть до усього «латинського», і осудження тих, хто «многими язики й поганскими даскалы, Платоном, Аристотелем и прочими прелести их последующими да ся хвалит и возносит» [1, с. 257]. У зверненні до православних він наполегливо наголошує: «Ты же простый, неученый и смиренный Русине, простого и нехитрого евангелия ся крепко держи, в нем же живет вечный тебе сокровенно есть» [там само]. Таким чином, маємо зразок певної метаморфози, коли автор, прагнучи до збереження національної культури, традицій, що є незаперечним здобутком його творчості, водночас заперечує її розвиток у плані новаторства.

Антиномічним є і те, що за життя автора, який «бачить себе вчителем, духовним провідником і пророком» [4, с. 248], був надрукований лише єдиний із сімнадцяти відомих його творів, а саме «Писаніє к утікшим от православної віри єпископом», у складі «Книжиці» (1598). Інший його доробок поширювався, як відомо, у рукописному вигляді, з якого найбільш повним є Підгорецький рукопис XVII ст. Як зазначає Г. Грабович:

Але за свого життя і в подальші десятиріччя він був порівняно мало-відомий і з часом щораз більше периферійний. Його твори були опубліковані тільки частково й не перевидавалися, їх здебільшого певно, й не читали в Україні [4, с. 240].

Невідомими є навіть дати його народження та смерті. Так, в Універсальному словнику-енциклопедії [16, с. 244] зазначено, що народився він між 1545 і 1550 роками, а помер — після 1620 року. Загалом, підкорення письменника, а то й заперечення його заради ідеологічної мети, ідеалу «вчителя, проповідника, мученика і пророка», яким вбачав себе Іван Вишенський, натякає на Символічність, відповідно до Лаканівської топіки, цієї постаті, проте більш вірогідним вбачається його

ототожнення саме з Уявним. Можна припустити, що дуалізм, який наскрізь пронизує усе, що пов'язане з І. Вишенським, є віддзеркаленням зміщення в площині Символічне — Уявне, яке завжди супроводжується драматизмом, трагедійністю. Його блискучий талант і прагнення до втілення та проповідування традицій надають йому значимої вагомості, проте неприйняття усього того, що пов'язане з новаторством, яке потужно хлинуло із Заходу у цей період, призвело до втрати того авторитету. Чи не найяскравішою ілюстрацією його відповідності саме лаканівському Уявному є факт добровільної ізоляції, самовигнання на Афон.

Прагнення щодо Символічності, у значенні структурного елемента лаканівської топіки, Івана Вишенського доречно розглянути з погляду потрактування його авторитету, запропонованого Г. Грабовичем, який розглядає його у чотирьох аспектах: «текстуальному, або дещо ширше, — у вимірі канонічної моделі; моральному, або у вимірі екзистенційної моделі; в контексті його як речника свого народу; і врешті, коли говорити про авторство, — як *auctoritas*» [4, с. 246]. Показовим є те, що в двох останніх аспектах — речника (відповідність Символічному) і автора (наближеність до Уявного) — помітні тенденції реконструювання, адже заперечення замінює самоствердження. Та й загалом, ідеал ченця і аскеза, цитування лише послань апостолів та писання отців церкви, опір новаторству, супротивництво усьому світському, безкомпромісна боротьба проти будь-яких «латинських» новин, «філософії» тощо, «стереотипно середньовічне розуміння книжки» і цілковите відмежування від усього західного і, таким чином, навколишнього світу не є Символом періоду українського Відродження. Тут скоріше спостерігається співзвучність з добою Середньовіччя. У свою чергу ці чинники пояснюють специфіку та оригінальність національного Ренесансу, де роль церкви, зв'язок з Візантійською культурно-релігійною спадщиною були доволі потужними. Проте, як зазначав І. Франко:

Сепаратизм, котрий мав бути рятунком для Русі, виходив на її шкоду моральну й матеріальну, і міг би був цілком убити її, коли б було можливо його повне виконання [...]. Окрім свого сепаратизму, Русь приймала від Польщі і школи, і книжки наукові, і лектуру, і взірці літератури, перероблювала їх по-своєму: се тільки й було її рятунком, було знаком їх живучості і задатком дальшого розвитку [17, с. 127].

Цікавим є і той факт, що твори І. Вишенського написані у вигляді послань, тобто спрямовані до адресата з метою його активізації щодо наслідування автора-пророка, що, зазначимо, співпадає не лише за формою, але й за змістом його творчої спадщини. Нагадаємо й те, що

автор «свідомо наслідує стиль апостола Павла, представляє себе новим місіонером у краї, що наново став поганським» [4, с. 248]. Слід зазначити, що постать І. Вишенського є символічною у широкому значенні цього слова як у вираження зіткнення цінностей українсько-білоруського суспільства та верхів польсько-литовської Речі Посполитої, та й протиріччя усередині української спільноти: поміж традиційними силами й тими, що сприймали і втілювали західні цінності.

Прикметно, що значимість І. Вишенського у виразнюється в дискурсі потрактування лаканівського Уявного. Вкотре підкреслимо, що саме він вважається найвідомішим загальноновизнаним письменником в українській культурі XVI — початку XVII століття, і як пише Г. Грабович, парадокс полягає у тому, що навіть коли він не належить до ціннісної системи ані Ренесансу, ані бароко, він таки окреслює наше розуміння цього процесу.

Якщо авторитет чи авторство (*auctoritas*), — це, передусім, відкриття свого «я», а в контексті письменства — свого голосу, то Вишенському в цьому, напевно, щастить, і тим самим він стає першим новітнім українським письменником [4, с. 252].

Знаковим є те, що письменницьке «Я», яке уславило і пронесло його ім'я крізь століття (зокрема, у шкільній програмі з письменників середнього періоду розвитку української літератури розглядаються лише І. Вишенський та Г. Сковорода), спрямовує скоріше до порядку Уявного, а не Символічного пророчого, хоча він «поводиться так, як провідник, керманич того народу. “Господь-бо з нами, і я повсякчас з вами”, — не зовсім скромно вістить Вишенський» [2, с. 7].

Враховуючи, що Уявне «Я» як «ідеал Я», на думку Ж. Лакана, залишається в психічному житті людини протягом усього життя й уберігає від розщеплення особистості, виконуючи таким чином функцію самозахисту, можна припустити, чому саме таким важливим для Вишенського було усамітнення на святій горі Афон, адже його послідовники щосили намагалися переконати його повернутися в реальне життя, аж поки не зрозуміли марність своїх зусиль, знову ж таки: «вибір авторитету шляхом самоізоляції мусив зрештою заперечувати цей авторитет» [4, с. 249].

Уявне у лаканівських працях інтерпретується як комплекс власних ілюзій щодо своєї персони, і пошук ідентифікації у площині інших як уявних образів супроводжується травматичністю. Про власні ілюзії І. Вишенського сказано у вищезазначених працях чимало, щодо травматичності, болісності, зокрема до того, що йшло із Заходу, то при-

кладом цього є розуміння автором світу як зосередження зла та гріховності, виражене в його посланнях з надзвичайною експресивністю:

Ознамую вам, як земля, по которой ногами вашими ходите [...] перед Господом Богом плачет, стогнет і вопієт, просячи створителя, яко до пошлет серп смертний [...] которий би вас іскоренити [...] мог. Ність міста цілого од гріховного недуга — [...] все коварство, все кознь, все лжа, [...] все тщета, все привидение [14, с. 333].

Оскільки домінуючим для Уявного є бажання визнання, то Уявне спрямовує пошуки цілісності у полі Іншого, тому почуття ненависті і любові супроводжують проєкцію свого образу на інші. Агресивність, ворожість, підвищена емоційність, яка звучить у посланнях Вишенського, засвідчують саме недооцінку усього Західного, бо навіть діяльність Петра Могили не заслуговує на його схвалення. Він непохитно протистоїть європоцентристським інтегративним тенденціям, не допускаючи їх до світу власного «Я».

На противагу цьому любов, на думку Ж. Лакана, означає переоцінку «Іншого» у світі «Мого “Я”». Можна припустити, що саме в такій ролі для Вишенського виступає чернецтво, яке постійно ідеалізується в усіх його творах, і наслідування якому невтомно проповідує письменник: «Через їхній подвиг (Вишенський постійно вживає це слово, щоб описати їхнє — і — своє життя) вірні, весь руський рід зможуть проіснувати» [4, с. 248]. Любов, за Лаканом — це одна з ілюзій, оскільки люблять, по суті, власне «Я», яке втілюється в «Іншому» на рівні Уявного. Можливо цим, у певній мірі, пояснюється апофеоз чернечої моделі у ченця І. Вишенського. Бажання зустрічі з уявним образом, як стверджує Ж. Лакан, стає настільки могутнім, що приводить до своєрідного його втілення, у даному контексті добровільного вигнання Вишенського від спільноти, котру мав би репрезентувати. Безперечно, цікавою є праця П. Яременка «Іван Вишенський», де автор вбачає в образі інокка у творі «Порада, како до ся очистит церковь» автобіографічний елемент людини, яка обрала чи не найважчий шлях духовного очищення з метою підтримання у співвітчизників віри в існування моральності, рівності і добра [19], проте перебування на Батьківщині авторитетної особистості, якій, як пише І. Франко, притаманні «життєва незалежність і горожанська відвага», «згідність між переконанням та цілим [...] життям», було нагальною потребою.

Дуалізм проявляється також у тому, що сам автор послань декларує перевагу архаїчності, проте у своїй творчості відходить від неї. Як зазначає автор праці «Українська філософська лірика» Елеонора Соловей, прояв особистості і ліричного струменя у письмі І. Вишенського

є «дивовижним для свого часу, для жанрів, що домінували в тогочасній літературі» [15, с. 78]. Пригадаємо й те, що він формулює кодекс критичних критеріїв оцінки змісту, форми, призначення літературного твору всупереч встановленій панівній традиції. Прикметно, що з позиції лаканівської паномовної установки, власне мова — презентатор внутрішніх суперечностей, конфліктів. Показовим у зазначеному дискурсі є міркування Г. Грабовича:

Вишенський за своєю суттю — письменник всупереч самому собі, письменник, чия ідеологія, цінності, риторика глибиною суперечать самому його психологічному й стихійному бажанню писати. Здається, що ця суперечність може висловлюватися тільки парадоксами, з-поміж яких найбільш явний — мова. Мова, яку він обирає, якою спілкується і визначає власний авторитет письменника, — це книжна українська мова, котру він теоретично знецінює задля канонічно гідної, але в його контексті зовсім не функціональної церковнослов'янської [4, с. 250].

Поруч з цим, як пише С. Єфремов, Вишенський надавав велике значення народній мові у «правдивій» науці, з симпатією ставився до простої пісні побожного змісту. Виступав він проти вживання народної мови під час церковної служби: «Євангелія і апостола в церкві на літургії простим язиком не виворачивайте» [9, с. 134].

Вишенський пристрасно захищає простий люд від панства.

Пытаю tedy тебе ругателя имени, чим ти ліпший от хлопа. Албо ты не хлоп такой же, скижи ми! Албо ты не тая ж материя, глина и персть, ознаими ми! Албо ты не тое ж тіло и кров! [...] чим же ся ти ліпшим показати можеш над хлопа? Явно, яко ничем другим, толко хулою и величанием гордости пред чоловіки, а перед всевидящим оком — очаянніший и всех тваре, безчеснійший еси [11, с. 143].

Згадаємо також його контрастні зіставлення розкоші, у яких живуть духовні і світські феодалі з нужденним життям підданих, що живуть у страхові «да им хлеба до пришлого урожаю дотянет і за што соли купити не мають», або емоційну критику книги проповідника унії Петра Скарги «Про єдність церкви Божої», де закликає «почитателів» остерігатися слів, у яких «трутизна живет». Як бачимо, тут, і не лише, постає: «Гарячий, патетичний до екстатичності, сильний у виразах часом до грубуватості, охочий до різких і сильних тонів у малюнках аж до гіперболізму — Вишенський» [9, с. 87], що не відповідає такому розумінню писаного твору, де не мало би місця для письменника як індивіда, і де головне, про що він неодноразово говорить, мовчанка (для прикладу, праця І. Вишенського «Позорище мысленное»). Можливо, слідуючи вченню Лакана про симптом і синтом, де симптом — заміна

істини, а синтом — сама істина, синтоматичним є його письменницьке покликання, індивідуальний стиль, свій голос, своє «Я», тобто те, що в лаканівській топці співзвучне порядку Уявного, і те, завдяки чому він, як особистість, світогляд якої був наближений до середньовіччя, усе ж розпочинає новий етап в історії української літератури і фактично стоїть на порозі яскравого і різноманітного бароко.

Письменник, — і тут напрошується ще одна присутність / відсутність, — свідомо й постійно визнавав гідність тільки за церковно-слов'янською мовою та застерігав проти вживання народної мови («простого язика»), а сам власне писав книжною українською мовою, наближеною до «простой» [4, с. 240].

Ця дилема також засвідчує синтоматичність Уявного, яке підсвідомо, не дивлячись на власне письменницьке притлумачення, вимальовується крізь симптоматичне Символічне, пророчче. Прикметно, що принцип децентрації, який лежить в основі лаканівських праць (див., напр.: [12]), тобто віднаходження в людині через її мову «Іншого», тієї сутності, яка виявляється лише фрагментарно, і мовби вислизає з буденної свідомості, проявляється у даному випадку в повній мірі. Нагадаємо, лаканівське підсвідоме проявляється через письмо, власне сам Ж. Лакан із захопленням ставився до філософії М. Гайдеггера, наслідуючи думку щодо репрезентації буття через мову. Можливо, саме мова творів І. Вишенського з позиції влади мови над людиною пояснює, чому аскетичний поборювач традицій, який орієнтувався на ортодоксальні греко-візантійські, киево-руські духовні цінності, стає центральною постаттю українського Ренесансу, адже «символічний закон мови як закону задає певний культурний дискурс, який пропонується суб'єктові, але не ідентичний його власній невідчуженій сутності» [7, с. 57]. Цей дискурс відображає суспільне несвідоме, і не є «автономною сферою, в якій реалізується потреба й бажання індивіда».

Знаковим у даному контексті є висловлювання дослідника Ренесансної та Барокової культури України і Білорусі С.О. Подокшина, який зазначає, що навіть при наявності національного самовизначення, значення митця і суспільного діяча далеко не обмежується тим, що він сам про себе думає чи до культури якого народу відносить себе, а полягає передусім у тому, яку об'єктивну роль відіграє його творчість, яким чином вона оприлюднюється та як впливає на оточуючий «культурний ареал» і як цей «ареал» у свою чергу діє на характер його творчості [13, с. 62]. Це пояснює наявність величезного поля варіацій, існуючих і подальших інтерпретацій культурного спадку видатного ді-

яча українського Ренесансу І. Вишенського, аскетизм якого є, можливо, своєрідною формою пошуку «Іншого».

Знаково, що методологічна основа лаканівської теорії, яка становить собою специфічний метод пізнання, що характеризується універсальністю, може відобразити духовні пошуки Івана Вишенського, які є символічними для України, оскільки «Вишенський увиразнює глибинну структуру, котра, як у міфі про вічне повернення, приречена повторюватися в цій літературі та культурі» [4, с. 254], адже пошуки Символу — відродженої України, є визначальними як у культурній, так і в політичній царині.

Література

- [1] *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1865. — Т. 2 (1599–1637).
- [2] *Вишенський І.* Твори. — К.: Дніпро, 1986.
- [3] *Вишенский И.* Сочинения. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955.
- [4] *Грабович Г.* До історії української літератури: дослідження, есеї, полеміка. — К.: Критика, 2003.
- [5] *Горных А.А.* Лакан // Постмодернизм. Энциклопедия. — Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001.
- [6] *Грушевський М.* Історія української літератури. — К.; Львів, 1923. — Т. 5.
- [7] *Гундорова Т.* Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. — Львів: Літопис, 1997.
- [8] *Дем'янюк М.Б.* Мотиви Північного та українського ренесансу у полі структурного психоаналізу Жака Лакана // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К.: ВІР УАН, 2013. — Вип. 71. — С. 580-587.
- [9] *Єфремов С.* Історія українського письменства. — К.: Феміна, 1995.
- [10] *Історія української культури: У 5 т. — Т. 2: Українська культура XVI — першої половини XVII ст. / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. — К.: Наукова думка, 2001.*

- [11] *Історія філософії України: Хрестоматія: Навч. посіб.* / Упоряд. М.Ф. Тарасенко та ін. — К.: Либідь, 1993.
- [12] *Лакан Ж. Четыре основные понятия психоанализа (Семинары: Книга XI (1964)).* — М.: Гнозис ; Логос, 2004.
- [13] *Подожшин С.А. Франциск Скорина.* — М.: Мысль, 1981.
- [14] *Українська література XIV—XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. повісті.* — К.: Наук. думка, 1988.
- [15] *Соловей Е.С. Українська філософська лірика: Навч. посібник із спецкурсу.* — К.: Юніверс, 1999.
- [16] *УСЕ: Універсальний словник — енциклопедія.* — К.: ПВП Всеуви-то, 2001; Львів: ЛДКФ Атлас, 2001.
- [17] *Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Зібр. тв.: [у 50 т.].* — К.: Наук. думка, 1981. — Т. 30. — С. 7-211.
- [18] *Чижевський Д. Історія українського письменства.* — К.: Феміна, 1995.
- [19] *Яременко П.К. Іван Вишенський.* — К.: Вища школа, 1982.

Надійшла до редакції 18 березня 2014 р.